

Sosyal Barışın Korunmasında Anayasa Mahkemelerinin Rolü: ‘Uygulama’ Konusunda Karşılaştırmalı İnceleme *

Zühtü Arslan**

**Anayasa Mahkemelerinin Saygıdeğer Başkanları ve Üyeleri,
Değerli Meslektaşlarım,
Hanımefendiler, Beyefendiler,**

Bugün burada Dünya Anayasa Yargısı Konferansının 5. Kongresinde siz değerli katılımcılara sesleniyor olmaktan duyduğum memnuniyeti dile getirmek isterim. Bundan tam sekiz sene önce Kore, Seul’da başarılı şekilde gerçekleştirilen 3. Kongrede yine ana konuşmacı olarak rol üstlendiğimi anımsıyorum.

5. Kongrenin de aynı şekilde başarılı ve hepimiz için faydalı olacağına eminim. Bu vesileyle, bu Kongreye ev sahipliği yapan Endonezya Anayasa Mahkemesi Başkanı Sayın Anwar Usman’a, Mahkeme üyelerine ve emeği geçen tüm personele teşekkürlerimi sunarım.

Malumunuz olduğu üzere, Dünya Anayasa Yargısı Konferansı Kongrelerinde uygulanan formatta ana konuşmacılardan, üye devletlerin Kongrenin konusuyla ilgili kendilerine önceden yöneltilmiş olan sorulara verdikleri yanıtları dile getirmesi talep edilmektedir. Bu nedenle, bugün, ilgili mahkemelerin verdikleri yanıtlara atıfta bulunarak sosyal barışın korunmasında anayasa mahkemelerinin üstlendiği rol hakkında konuşma yapacağım.

Sunumum üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, sosyal barışın korunması ve sürdürülmesinde anayasa yargısının gerekliliği hakkında giriş niteliğinde birkaç kelam etmek istiyorum. Konuşmanın ikinci kısmında ise mahkemelerin sorulara verdikleri yanıtlar çerçevesinde anayasa mahkemelerinin toplumsal çatışmaları önleme veya çözme işlevleri ve yetkilerine ilişkin temel konular ele alınacaktır. Üçüncü kısımda ise kamusal alanda başörtüsü meselesine bazı anayasa mahkemelerinin verdiği yanıtlar üzerinde duracağım.

Değerli Katılımcılar,

Konuşmama başlarken basit bir gerçeği hatırlatmak istiyorum: Çeşitlilik barındıran bir toplumda yaşıyoruz. Aslında çeşitlilik, *“toplumsal hayatın kaçınılmaz ve daimî özelliğidir.”*¹ Başka bir ifadeyle, *“...farklı kültür, gelenek ve yaşam tarzlarının öne çıktığı”*² bir dünyada yaşıyoruz. Sosyal yaşamın bu niteliğinin iyi mi kötü mü olduğu tartışmasından bağımsız olarak, bu çeşitlilik aslında yaşamlarımızın bir gerçeğidir.

Şu noktada mesele, bizim bireyler olarak toplumsal yaşamın bu gerçeğine nasıl yaklaşacağımızdır. Toplumsal çeşitlilik konusunda iki farklı tutum üzerinden değerlendirme yapabiliriz. İlk tutumun, siyasi anlaşmazlıkların esas kaynağı olarak görülen çeşitliliğe karşı çıkan yaklaşım olduğunu kabul edebiliriz. Carl Schmitt, farklılıklara izin vermeyen homojenlik görüşünün en önde gelen savunucusudur. Schmitt'e göre demokrasi "*birlik*" gerektirdiği için çeşitlilik gerekirse güç kullanılarak ortadan kaldırılmalıdır.³ Tarih, bizlere, çeşitlilik gerçeği karşısında takınılan bu tutumun baskıcı, katı yönetim yanlısı rejimleri ortaya çıkardığını göstermiştir.

İkinci tutumun ise çeşitliliği yönetmek ve onunla birlikte yaşamak olduğunu kabul edelim. Ama aslında özünde değerli olduğu için değil. Aksine, çeşitlilik ve toplumsal farklılaşmanın toplumsal çatışmalara neden olduğunu hepimiz biliyoruz. Çeşitliliği muhafaza etmemiz gerekir zira "*çeşitlilik, insan olmanın en temel özelliği olup onu baskılama yönündeki her ciddi deneme, -vicdani açıdan- bireysel yaşamların sekteye uğramasını ve insanların kendi anlayışları doğrultusunda yaşama arzusunun engellenmesini beraberinde getirecektir.*"⁴

Birer toplumsal sözleşme olan anayasaların, çeşitlilik olgusu karşısında sessiz veya kayıtsız kalması mümkün değildir. Adalet, anayasaların farklı kültürleri kabul etmesini⁵ ve bu toplumsal ve kültürel çeşitliliğin korunması ve devam ettirilmesi için yasal ve siyasi bir zemin sağlamasını gerekli kılar. Bu, doğruya ilişkin görüş ve algıları farklı olan bireylerin barış içerisinde bir arada yaşamasını sağlayacak tek makul yöntemdir. Bu bağlamda, temel anayasal değerleri koruma işlevini yerine getirerek anayasa yargısı, bir toplumda yaşayan bireylerin barış içerisinde bir arada yaşamasına önemli katkılar sağlar.

Bireylerin barış içerisinde bir arada yaşamasına tehdit teşkil edecek temel nedenlerden bahsedecek olursak listenin en başında her zaman "*güç*" gelmektedir. Bu husus, toplumdaki farklı gruplar arasında meydana gelen çatışmaların çoğunun *güç-paylaşımı* ile bağlantılı taleplerle ilgili olduğunu kabul edersek daha iyi anlaşılabilir.

Bu nedenle, gücün niteliği büyük önem arz etmektedir. Lord Acton'un dediği gibi "*Güç yozlaştırır, mutlak güç mutlaka yozlaştırır.*". Ne yazık ki, geçen zaman ile birlikte Lord Acton'un güce dair bu realist görüşünün doğruluğu teyit edilmiştir. Bununla birlikte, tarihsel tecrübeler özellikle iktidarda olmayanların hak ve özgürlüklerin korunmasını sağlamak amacıyla siyasi gücün etkin şekilde sınırlandırılması gerekliliğini de ortaya koymuştur. Bu yolun sonunda, karşımıza yine anayasa yargısı çıkmaktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse, anayasa yargısı (a) aşırı siyasi gücü sınırlandırma ve (b) temel hak ve özgürlükleri koruyarak bireylerin bir arada yaşamasını sağlama amacıyla hâsıl olmuştur. Bu iki

işlevi yerine getiren anayasa mahkemeleri, toplumsal gerilimlerin yatıştırılmasına ve barışın korunmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

Hanımfendiler ve Beyfendiler,

Ankette yer alan sorulara verilen yanıtlarda da değinilen, toplumsal barış açısından anayasa mahkemeleri önüne getirilen bazı temel meselelere değinmek istiyorum. Bu bağlamda, mahkemeler, genellikle politik ve sosyo-politik açıdan tartışmalı veya hassas olan meselelerden bahsetmişlerdir. Mahkemelerin ele aldığı davaların kapsamı geniş ve oldukça farklılık arz etmekte olup bu meseleler arasında bazı ülkelerdeki silahlı çatışmalar sonrasındaki durumlar da yer almaktadır.

Birçok ülke, anayasa mahkemelerine gelen başvurular arasında siyasi meseleler ve seçimle ilgili konular olduğunu bildirmiştir. Mahkemelerin verdikleri kararlar ile ülkelerindeki durumu bir şekilde “yatıştırdıkları” konusunda bu ülkelerin hepsi hemfikirdir. Bazı ülkelerde anayasa mahkemelerinin, aynı ülkedeki dilsel ayrışmalar, işveren ile işçiler arasındaki anlaşmazlıklar veya ulusal azınlık meseleleri gibi toplumsal çatışma yaşanan farklı alanlarda “*barış tesis eden anayasa yargıcı*” olarak hareket ettiğini gözlemlemek de ilgi çekici hususlardandır.

Davaların pek çoğunda mahkemelerin farklı anayasal hak ve ilkeler arasında uygun ve makul bir denge sağlaması gerekmektedir. Nitekim bu, “*günümüzün ciddi ölçüde farklılık ve çeşitlilik barındıran demokrasilerinde bu durumla karşı karşıya kalan anayasa mahkemelerinin temel görevidir*”.⁶

Ülkelerin verdiği yanıtlar arasından Kanada Yüksek Mahkemesi ile başlamak istiyorum. Kanada Yüksek Mahkemesi, Quebec eyaletinin Kanada’dan ayrılmasına ilişkin ihtilafı konuyu karara bağlamıştır. Yanıtlara ilişkin özet raporda da belirtildiği üzere, Yüksek Mahkeme, hükümetin kendisine yönelttiği soruya istinaden, Anayasa uyarınca Quebec yasama ve yürütme erklerinin, eyaletin Kanada’dan tek taraflı olarak ayrılmasına karar verme gibi bir hakka sahip olup olmadıkları hususunu değerlendirirken, anayasacılık ve demokrasi gibi anayasal ilkelere vurgu yapmıştır.⁷

Yüksek Mahkemenin hükümetin sorduğu bu soruya yanıtı kısaca “*hayır*”dı. Ancak bu kolayca söylenmiş bir “*hayır*” niteliğinde değildi elbette. Mahkeme, yaptığı değerlendirmeler sonucunda verdiği kararını, yazılı olan ve yazılı olmayan anayasal ilkelerin üzerine inşa edilen çetrefilli bir anayasal sürece dayandırmıştır. Bir tarafta anayasacılık ve hukukun üstünlüğü ilkelerinin diğer tarafta demokrasinin birbirini destekleyen niteliğine vurgu yapan Kanada Yüksek Mahkemesi, Quebec yasama ve yürütme erklerinin tek taraflı olarak Kanada’dan ayrılma haklarının olmadığı, ancak bu konuda bir anayasa değişikliğine gidebilecekleri sonucuna ulaşmıştır.⁸

Diğer örneklerle devam edecek olursak, Kuzey Makedonya’da ülkenin resmi bayrağının yanı sıra Arnavutluk ve Türk bayraklarının açılmasıyla başlayan etnik gerilim, Anayasa Mahkemesinin verdiği bir kararla geçici olarak, daha sonra meclisin ülkede yaşayan toplulukların bayraklarına ilişkin düzenleme içeren bir kanun ile nihai olarak çözüme kavuşturulmuştur.⁹

İsviçre’de ise Federal Mahkeme, Almanca konuşulan bir kantonda yaşayan Fransızca konuşan topluluğa ilişkin davaları karara bağlamıştır. Mevcut gerilim nedeniyle idare, ayrılıkçı eylemler için kamuya açık alanlarda toplanılmasını yasaklamıştır. Federal Mahkeme, ciddi derecede tehdit riski oluşturduğu gerekçesiyle söz konusu yasakların ölçülülük ilkesine uygun olduğuna hükmetmiştir.¹⁰

Bir başka örnekte ise Belçika Anayasa Mahkemesi, işçiler ve çalışanlar arasında “bedensel” veya “düşünsel” emek temelinde farklı muamele ve sınıflandırma yapılmasının anayasaya aykırı olduğunu tespit etmiştir. Mavi ve beyaz yakalı çalışanlara yönelik tek bir yasal düzenleme yapılmasının ardından Anayasa Mahkemesi, birçok anlaşmazlığı çözüme kavuşturarak toplumsal barışı sağlamaya devam etmiştir.¹¹

Diğer taraftan, dünyanın çeşitli bölgelerinde artarak meydana gelen iç çatışmalar, devletler arası savaşlar ve çevresel krizler; etnik arındırma, azınlıkta olma gibi nedenler ile sosyo-ekonomik gerekçelerle kişileri kendi ülkelerini terk etmek zorunda bırakmaktadır. Bunun doğal sonucu olarak yeni toplumsal gerilimler ortaya çıkmakta ve modern toplumlarımızda ayrılmaya neden olmaktadır. Günümüzde, anayasa mahkemelerinin önüne gelen en önemli konular arasında azınlık ve mültecilere ilişkin hususlar, bilhassa da mültecilerin ve sığınmacıların yaşam koşulları ile özel ve aile hayatlarına ilişkin haklar kapsamındaki meseleler yer almaktadır.

Değerli Katılımcılar,

Anayasa mahkemelerinin raporlarına göre, dini konulara dayalı toplumsal çatışmalar önlerindeki en zorlu meseleler arasındadır. Başörtüsü gibi dini sembollerin kamusal alanda kullanımına ilişkin davalarda bazı anayasa mahkemeleri, toplumsal gerilimi farklı şekillerde etkileyen kararlar vermiştir.

Örneğin, Almanya Federal Anayasa Mahkemesi, Müslüman öğretmenlerin okullarda ders verirken başörtüsü takma özgürlüklerine ilişkin bazı davaları inceleme fırsatı bulmuştur. 2003 ve 2015 yıllarında görülen davalar, okulda başörtüsü takmalarına izin verilmeyen bir öğretmen adayı ve iki öğretmenin, yetkili makamların bu yöndeki kararlarına itirazlarını konu almıştır. Söz konusu yetkili makamlar, başörtüsünü kültürel sınır çizen siyasi bir sembol olarak nitelendirerek, meslek icra edilirken başörtüsü takılmasının devletin tarafsızlığı ilkesiyle bağdaşmadığına karar vermiştir.

Yapılan bireysel başvurular üzerine Almanya Anayasa Mahkemesi, genel bir başörtüsü yasağının anayasaya aykırı olduğuna karar vermiştir. İlgili kararda Mahkeme, okuldaki huzuru veya devletin tarafsızlığını yeterince açık bir şekilde tehlikeye atacak durumlar haricinde, dini inancın dış görünüş yoluyla ifade edilmesinin yasaklanmasının din ve inanç özgürlüğüyle bağdaşmadığını gerekçe göstermiştir. Özetle Mahkeme, okulda ve derslerde başörtüsü takan öğretmenler aleyhinde getirilen kısıtlamayı haklı gösterecek yeterince açık bir yasal dayanağın bulunmadığına işaret etmiştir.¹²

Diğer taraftan, 2020 yılında Federal Anayasa Mahkemesi, kadın hukuk stajyerlerinin duruşma salonuna başörtüsü takarak gelmelerine yönelik yasağı anayasaya uygun bulmuştur. Mahkeme, toplumun çoğulcülüğünü yansıtmaması gereken devlet okullarından farklı olarak, “*adalet sisteminde kullanılan kamu gücünün, klasik hiyerarşi bağlamında devletin birey karşısında kamu gücünü kullanması anlamına gelmesi nedeniyle, daha ciddi bozulmalara yol açtığına*” işaret etmiştir.¹³ Mahkeme, kanun koyucunun, hukuk stajyerlerinin ideolojik ve dini konularda tarafsız hareket etmeleri konusunda bir yükümlülük getirmesine saygı duyulması gerektiği sonucuna varmıştır.¹⁴

Fransa’da başörtüsü ve diğer dini sembollerin yasaklanması en başından beri hararetli bir tartışmanın konusu olmuştur. 2004 ve 2010 tarihli kanunlarla, önce okullarda sonra da kamusal alanlarda başörtüsü takılması hakkında bazı yasaklar getirilmiştir. Genel olarak, Fransa mahkemeleri okullar ve mahkemeler de dâhil olmak üzere kamusal alanda başörtüsü ve peçe yasağını desteklemiştir.

Yakın geçmişte, Fransa Yargıtayı, avukatların duruşma salonlarına başörtüsü ya da diğer dini sembollerini takarak girmelerini engelleyen yasağı onaylamıştır. Dava, Baro Meclisinin mahkeme salonlarında dini sembollerin kullanılmasını yasaklayan kuralına, ayrımcılık teşkil ettiği gerekçesiyle itiraz eden bir Fransız avukat tarafından açılmıştır. Yargıtay, yasağın “*bir yandan avukatların bağımsızlığını korumak, diğer yandan adil yargılanma hakkını güvence altına almak amacıyla gerekli ve uygun*” olduğu kanaatine varmıştır.¹⁵

Çoğunluğu Müslüman olan Türkiye’de de üniversite ve kamu dairelerindeki başörtüsü yasağının anayasaya uygunluğu konusunda yoğun tartışmalar yaşanmıştır. 2008 yılında Türk Anayasa Mahkemesi, Meclisin üniversitelerde başörtüsü yasağını kaldırmaya yönelik yaptığı anayasa değişikliklerini iptal etmiştir.¹⁶ Mahkeme, söz konusu değişikliklerin Anayasa’nın laiklik ilkesini ihlal ettiğini değerlendirmiştir.

Mahkeme, 2012 yılında bireysel başvuru sisteminin uygulanmaya başlanmasıyla birlikte, anayasal ilkeleri, devlet ideolojisinden ziyade birey ve insan haklarını önceliklendirecek şekilde uygulamaya

başlamıştır. Anayasa Mahkemesi, hak eksenli bir yaklaşımı benimseyerek, laikliği temel haklar ve demokratik toplumla uyumlu bir anayasal ilke olarak yorumlamaya başlamış ve böylece toplumsal barışa katkı sağlamıştır.

Bu bağlamda, başörtüsü konusunda emsal bir karar olan 2014 tarihli karardan kısaca bahsetmek istiyorum.¹⁷ Dava, bir avukatın, başörtüsü taktığı gerekçesiyle duruşma salonundan çıkarılmasına ilişkindir. Duruşma hâkimi, avukatın başörtüsüyle duruşmaya katılmasının, Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları uyarınca laiklik ilkesine aykırı olduğunu savunmuştur. Alman Anayasa Mahkemesinin 2003 tarihli kararında olduğu gibi, Türk Anayasa Mahkemesi de başvuranın din özgürlüğüne yapılan müdahalenin Anayasa'da öngörülen “*kanunilik*” şartını karşılamadığı sonucuna varmıştır. Zira avukatların duruşma salonlarında başörtüsü takmasını yasaklayan herhangi bir yasal hüküm bulunmamaktadır.¹⁸

Anayasa Mahkemesi, başvuranın dini inançları gereği mahkeme salonunda başörtüsü takmasının engellenmesinin makul ve objektif bir dayanağının bulunmadığını değerlendirmiştir. Dolayısıyla, başvuranın başörtülü olmayan kadın avukatlara kıyasla dezavantajlı bir duruma düşürülmesi ayrımcılık yasağının ihlaline yol açmıştır.¹⁹

Son olarak, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin, başörtüsü yasağı konusunda Sözleşmeciler Devletlere geniş bir takdir yetkisi tanıdığını belirtmeliyim. Strazburg Mahkemesi, Fransa ve Türkiye'deki yasakları, “*laiklik*”, “*cinsiyet eşitliği*” ve “*birlikte yaşama*” olarak formüle edilen “*başkalarının hak ve özgürlüklerinin*” korunması gibi çeşitli gerekçelerle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne uygun bulmuştur.²⁰

Diğer taraftan Strazburg Mahkemesi, İslamiyet gereği başörtüsü takan Müslüman bir kadının duruşma salonundan çıkarılmasının demokratik bir toplumda haklı bir gerekçesinin bulunmadığına karar vermiştir. Mahkeme, başvuranın sıradan bir vatandaş olduğunu, duruşma salonuna başörtüsüyle girmesinin bir saygısızlık olarak nitelendirilmemesi gerektiğini ve duruşmanın gereği gibi yürütülmesine karşı bir tehdit veya tehdit riski oluşturmadığını değerlendirmiştir.²¹

Hak eksenli yaklaşım uyarınca, başta mahkemeler olmak üzere yetkili makamların, bu yasaklar vasıtasıyla kısıtlamalar getirmek yerine, bireysel hak ve özgürlüklere ilişkin yasakları kaldırmaları gerektiği sonucuna varmak yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yukarıda bahsi geçen kararının ardından, davalı devlet (Belçika) duruşma salonlarında başörtüsü yasağını kaldırmak için harekete geçmiş ve ihlalin kaynağı olan kanunu bu doğrultuda değiştirmiştir.

Kıymetli Meslektaşlarım,

Üye devletlerin verdiği yanıtlardan yola çıkarak dört ana sonuca varabiliriz. Öncelikle, çoğulculuk ve çeşitliliğin gerekliliği konusunda evrensel bir fikir birliği bulunmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadında da belirtildiği üzere, “*sağlıklı bir demokratik toplumda çoğulculuk ve çeşitlilik hoş görülmeli ve sürdürmelidir*”.²²

İkinci olarak, anayasa mahkemelerinin kararları toplumsal gerilimler üzerinde “*yatıştırıcı bir etki*” yaratmaktadır. Bu kararlar, toplumsal çatışmaların azaltılması ve ortadan kaldırılmasının yanı sıra, toplumsal barışın sağlanması ve sürdürülmesinde de önemli bir rol oynamaktadır. Anayasa mahkemelerinin çoğu barış ve uzlaşmaya ilişkin davaları doğrudan karara bağlamamış olsalar bile, kuvvetler ayrılığı, hukukun üstünlüğü, demokrasi ve insan hakları gibi anayasal ilkeleri güvence altına alarak ve geliştirerek toplumun barış içerisinde bir arada yaşamasına katkı sağlamışlardır.

Üçüncü olarak, anayasa mahkemeleri önüne getirilen davaların çoğunun siyasi açıdan hassas ve anayasa kapsamına girmeyen meseleleri konu almasının yanı sıra bu mahkemelerin re’sen harekete geçememeleri göz önüne alındığında, anayasa mahkemelerinin bu rolünün sınırlı olduğu gözlemlenmektedir. Anayasa Mahkemelerinin tabi olduğu bu sınırlar, kararlarının etkili bir şekilde icrası söz konusu olduğunda daha görünür hale gelmektedir. Bu bağlamda, kararlarının icrası için yasama ve yürütme organlarının iş birliği ve desteğine ihtiyaç duydukları açıktır.

Son olarak, toplumsal barışı sürdürmenin nihai başarısının temelinde, mahkemelerin adil ve hak eksenli kararlarıyla, toplumsal çatışmalara yol açan oldukça hassas meselelerin çözülebileceğine olan inanç yatmaktadır. Bu bağlamda, insanların genel olarak yargıya, özel olarak da anayasa mahkemelerine duyduğu güven, toplumsal gerilimlerin yatıştırılmasına ve toplumsal barışın sürdürülmesine yardımcı olacaktır.

Barış içerisinde bir arada yaşamanın, bizden farklı olan “*ötek*”nin ontolojik varlığını kabul etmekle ve hoş görmekle mümkün olduğu unutulmamalıdır. “*Ötek*”ni bizim gibi olmaya zorlamadan, onu aynılaştırmaya çalışmadan yalnızca insan olduğu için kucaklamalıyız.

Konuşmamı Sadi Şirazi’nin yaklaşık 1000 yıl önce kaleme aldığı “*Benî Âdem*” (*Adem’in Çocukları*) adlı şiiriyle sonlandırmak istiyorum.

Sadi, bu şiirinde şöyle diyor:

“Başkalarının eziyetlerinden

Sıkıntı duymayan ey insan!

*Sana insan sıfatını vermek yakışmaz.”*²³

Toplumsal barışın sadece bir söylemden ibaret olmaması için, Sadi'nin sözlerini sadece Birleşmiş Milletler binasının girişine yazmakla kalmamalı, aynı zamanda yürekte benimsemeli ve hayata geçirmeliyiz.

İlginiz için teşekkür ediyorum.

Zühtü ARSLAN
Anayasa Mahkemesi Başkanı

* Dünya Anayasa Yargısı Konferansı üye devletlerinin anketteki sorulara verdiği yanıtlar çerçevesinde hazırlanan ve 5-7 Ekim 2022 tarihinde Bali'de Dünya Anayasa Yargısı Konferansı 5. Kongresinde yapılan açış konuşması.

** Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Başkanı.

¹ Chandran Kukathas, *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom*, (Oxford: Oxford University Press, 2003), s. 41.

² A.g.e., s. 74.

³ Bkz. Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, Çev. E. Kennedy, (Cambridge: MIT Press, 1988), s. 9.

⁴ Kukathas, *The Liberal Archipelago*, s. 219.

⁵ James Tully, *Strange Multiplicity: Constitutionalism in An Age of Diversity*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), s. 8.

⁶ Bkz. Stephen Tierney, *Constitutional Law and National Pluralism*, (Oxford: Oxford University Press, 2006), s. 251.

⁷ Bkz. Kanada Yüksek Mahkemesinin 'Anayasa Yargısı ve Barış' konulu ankete verdiği yanıt: https://cs.coe.int/team10/WCCJ_Congress/Shared%20Documents/CAN_SC.docx. Erişim tarihi 19 Eylül 2022, s. 5.

⁸ *Reference re Secession of Quebec* [1998], 2 S.C.R. 217, §§ 78, 87.

⁹ Daha detaylı açıklama için bkz. “Anayasa Yargısı ve Barış’ konulu ankete verilen yanıtları içeren özet rapor”, Dünya Anayasa Yargısı Konferansı 5. Kongresi, Oturum B. Uygulama” (bundan böyle *Özet Rapor* olarak anılacaktır), ss. 36-37.

¹⁰ Bkz. *Özet Rapor*, s. 42.

¹¹ Bkz. *Özet Rapor*, s. 26.

¹² BVerfGE 108, 282 [Headscarf I, 2003] = GER-2003-3-018 [CODICES]; BVerfGE 138, 296 [Headscarf II, 2015] = GER-2015-1-004 [CODICES].

¹³ BVerfGE 153, 1 [Headscarf III, 2020] = GER-2020-1-002, § 95 [CODICES].

¹⁴ A.g.e.

¹⁵ Arrêt de la Cour de Cassation, Première Chambre Civile, du 2 Mars 2022, <https://www.actu-juridique.fr/app/uploads/2022/03/De%CC%81cision-pourvoi-20-20.185.pdf> Ayrıca bkz. <https://www.reuters.com/world/europe/frances-highest-court-upholds-ban-barristers-wearing-hijab-lille-law-courts-2022-03-02/> Her iki karar için de erişim tarihi 19 Eylül 2022’dir.

¹⁶ AYM, E. 2008/16, K. 2008/116, 5 Haziran 2008.

¹⁷ *Tuğba Arslan* [GK], no: 2014/256, 25 Haziran 2014 = TUR-2014-3-004 [CODICES].

¹⁸ *Tuğba Arslan*, §§ 98, 99. Kadın kamu çalışanının başörtüsü nedeniyle kamu görevinden çıkarılması konusunda ayrıca bkz. *B.S.*, no. 2015/8491, 18 Temmuz 2018.

¹⁹ *Tuğba Arslan*, § 153.

²⁰ Örn. bkz. *Leyla Şahin/Türkiye* [BD], no. 44774/98, 10 Kasım 2005, §§ 116, 122; *S.A.S./Fransa* [BD], no. 43835/11, 01 Temmuz 2014, §§ 142, 157.

²¹ *Lachiri/Belçika*, no. 3413/09, 18 Eylül 2018, § 46.

²² Örn. bkz. *Eweida ve Diğerleri/Birleşik Krallık*, no. 48420/10, 59842/10, 51671/10 ve 36516/10, 15 Ocak 2013, § 94.

²³ Sadî Şirâzî, *Bostân ve Gülistân*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), s. 246.